

Teoretyczne konteksty profilaktyki zachowań ryzykownych młodzieży

Piotr Kwiatkowski

Panel ekspercki online z dnia 10 listopada 2017 roku

W ramach projektu realizowanego przez Fundację „Masz Szansę” jako zadanie publiczne na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej. Umowa nr MEN/2016/DWKI/1175 SYSTEM ODDZIAŁYWAŃ PROFILAKTYCZNYCH W POLSCE - stan i rekomendacje dla zwiększenia skuteczności i efektywności planowania i realizowania działań profilaktycznych w mikro i makro skali.

Znaczenie teorii dla projektowania profilaktyki

„Nie ma nic równie praktycznego jak dobra teoria” (K. Lewin)

1. Teoria tworzy podstawę działań diagnostyczno-przygotowawczych – określa podstawowe pytania dotyczące potrzeby i kierunku działania. Bez niej właściwie nie wiedzielibyśmy, czym konkretnie należałoby się zainteresować, zaś cele i metody pracy wybieralibyśmy na „chybił trafił” lub w oparciu o subiektywne przekonania czy intuicje.
2. Od programów profilaktyki oczekuje się jasnego odniesienia planowanych działań do teorii naukowej. Wszystko co zamierzamy robić w ramach programu powinno być teoretycznie uzasadnione – od wyboru celów, poprzez dobór optymalnej metody, po konkretne projekty sytuacji wychowawczych do zorganizowania.
3. Zastosowanie uznanych i dobrze udokumentowanych koncepcji teoretycznych zwiększa prawdopodobieństwo sukcesu działań (Ostaszewski, 2003, 2005; Gaś, 2003, 2006).
4. Istotne jest nie tylko oparcie projektu na adekwatnych teoriach ale też trzymanie się przyjętych założeń w procesie jego realizacji. Programy, które wiernie realizują koncepcję teoretyczną są skuteczniejsze od programów realizowanych niekonsekwentnie. Rzecz jasna – kiedy koncepcja jest sensowna.

Czym jest teoria?

Systemem naukowo udokumentowanych twierdzeń.

1. W wymiarze strukturalnym każda teoria zbudowana jest ze sprawdzalnych twierdzeń. Opisują one związki między zjawiskami, pozwalają przewidywać jedno zjawisko na podstawie innych, mają charakter generalizacji a są przy tym uogólnieniami wysokiego poziomu, wreszcie – zawierają pojęcia teoretyczne (odnoszące się do zjawisk, które nie są bezpośrednio obserwowalne).

2. Zdaniem Sztompki teorie spełniają dwie komplementarne funkcje: autonomiczne oraz instrumentalne.

Pierwsza kategoria określa znaczenie dla rozwoju nauki (teorie pozwalają na wprowadzenie do nauki czegoś nowego, umożliwiają dostrzeżenie deficytów wiedzy oraz pomijanych wcześniej zależności, ułatwiają sprawdzenie wiedzy i inicjowanie nowych kierunków poszukiwań badawczych).

Drugą kategorię można sprowadzić do potencjału wywołania zmiany społecznej w oparciu o zawarte w teorii predykcje i wyjaśnienia.

Inspiracje teoretyczne profilaktyki

Profilaktyka czerpie inspiracje teoretyczne z różnych dziedzin:

- (1) psychologii (psychologii rozwoju, osobowości, klinicznej, zdrowia, społecznej, wychowawczej),
- (2) z kryminologii i socjologii dewiacji,
- (3) z pedagogiki (zwłaszcza z teorii wychowania) oraz w ostatnich latach
- (4) z neuronauki i neurogenetyki.

Użyteczne dla profilaktyki są przede wszystkim:

- (1) teorie etiologiczne (wyjaśniające źródła zaburzeń),
- (2) teorie resiliencji i pozytywnego rozwoju (wyjaśniające fenomen nieulegania zaburzeniom pomimo ekspozycji na czynniki ryzyka);
- (3) (3) teorie zmiany (określające sposoby i mechanizmy wywoływania i utrwalania konstruktywnych zmian w zachowaniu, postawach i relacjach społecznych).

Bariera stosowania teorii w profilaktyce

- Rozproszenie, rozkawałkowanie wiedzy o człowieku i jego świecie, pomiędzy nie tylko konkurencyjne, lecz aktywnie konkurujące ze sobą paradygmaty, dziedziny i dyscypliny, co utrudnia uzyskanie obrazu całościowego.
- Z drugiej strony stworzenie całościowego obrazu człowieka w rzeczywistości społecznej jest i pewnie pozostanie nieosiągalnym marzeniem.
- Jesteśmy więc skazani na teorie średniego zasięgu, co oznacza, że żadna z nich nie wyjaśni nam wszystkiego, choć może wyjaśniać określony fragment rzeczywistości. Tak więc korzystanie z teorii przy budowaniu profilaktyki, wymaga umiejętnego wyboru z dostępnej puli (adekwatne dobranie teorii do zadania). Trzeba tę pulę znać i umieć wykorzystać zawartą w niej wiedzę – główną barierą może być deficyt kompetencji twórcy programu prewencyjnego.

bariery – cd.

- Podstawowym mankamentem wielu teorii wykorzystywanych w profilaktyce jest nadmierne zawężenie obszaru eksploracji – skupienie się na prostych predykcjach (bez uwzględnienia kontekstów, które mogą modyfikować relacje przyczynowe).
- Drugim „grzechem” po stronie teorii jest tworzenie list czynników ryzyka i czynników chroniących, przy zaniedbaniu mechanizmów działania jednych i drugich samodzielnie lub w interakcjach oraz ignorowaniu ich kontekstu rozwojowego.

W czym przeszkadza wycinkowość ujęć teoretycznych?

- Problem polega na tym, że określenie zadań programu profilaktycznego wymaga przeprowadzenia diagnozy potrzeb z punktu widzenia dobrostanu grupy docelowej oraz interesu społeczności.
- Z tej perspektywy rozproszenie wiedzy teoretycznej pomiędzy mocno wycinkowe ujęcia jest niefunkcjonalne. Ktoś kto nie przyswoił sobie tej rozproszonej wiedzy może pomijać potencjalnie istotne wątki w diagnozie.
- Dlatego poszukujemy ujęć bardziej wszechstronnych, gdyż tylko takie pozwalają nam uświadomić sobie wielomodalność i wieloaspektowość diagnozowanych problemów oraz dostrzec przydatność potencjalnych rozwiązań metodycznych i organizacyjnych w kontekście złożoności zadania.

W czym przeszkadza koncentracja na czynnikach w miejsce koncentracji na mechanizmach i procesach?

- Zawarte w niektórych koncepcjach listy czynników ryzyka i czynników protekcji, nie są szkodliwe same w sobie, w pewnym sensie mogą być nawet bardzo pomocne, gdyż podpowiadają właśnie pewne kierunki diagnozy sytuacji problemowej. Nadmiar po stronie czynników ryzyka a niedobór po stronie czynników chroniących to poważny problem wychowawczy, którym trzeba się zająć w ramach profilaktyki.
- Problem jednak w tym, że to nie owe czynniki działają w człowieku, lecz sam człowiek jako podmiot własnego działania. Oznacza to, że kluczowe w oddziaływaniu profilaktycznym jest oddziaływanie na mechanizmy regulacji zachowania i samoregulacji w kontekście procesów uczenia się i rozwoju, a w przypadku nieefektywności tych mechanizmów ich kompensowanie.

Jakich teorii oczekujemy?

Od nowoczesnych teorii można oczekiwać, że będą one – **integracyjne** (odwołujące się do różnych paradygmatów i różnych dyscyplin nauki, eksponujące wieloprzyczynowość – uwzględniające rolę czynników biologicznych, intrapsychicznych, relacyjnych i socjokulturowych), **sekwencyjne** (ujmujące zależności w ścieżki przyczynowe – uwzględniające zjawisko mediacji czyli zmienne pośredniczące), **interakcyjne** (uwzględniające czynniki sprawcze oraz moderatory ich wpływu, czyli biorące pod uwagę czynniki ryzyka i czynniki chroniące w tym meta-zasoby adaptacji), **rozwojowe** (biorące pod uwagę specyfikę różnych etapów cyklu życia, wyjaśniające przyczynowo różne trajektorie rozwoju, określające stadia rozwojowe problemów i zaburzeń) i **systemowe** (uwzględniające zwrotne powiązania pomiędzy istotnymi czynnikami jako źródła stabilności problemów w zachowaniu).

Czym dysponujemy?

Ta część prezentacji omawia wybrane koncepcje, które zadowalająco spełniają przynajmniej część powyższych kryteriów (nie dysponujemy bowiem teoriami, które zadowalająco spełniałyby wszystkie).

Kryteria raz jeszcze!

Integracyjność – Sekwencyjność (hierarchiczność) – Interakcyjność – Rozwojowość (procesualność) – Systemowość

Integracyjne koncepcje oparte na konstrukcie ryzyka

- Teoria Potrójnego Wpływu (Petraitis, Flay i Miller, 1995)
- Integracyjno-interakcyjna Teoria Przestępstwa (Walters, 2002)
- Integracyjna teoria przestępstwa Robinsona (2004)
- Integracyjna teoria Agnew (2001)

Teoria Potrójnego Wpływu (Petraitis i wsp.)

- Porządkuje w spójny system różne mechanizmy odpowiedzialne za podejmowanie zachowań problemowych (a ściślej za eksperymentowanie z substancjami psychoaktywnymi).
- Autorzy wskazują trzy poziomy wpływu (czynniki proksymalne, dystalne i odległe) oraz trzy sfery wpływu.
- Przyjmują, że kluczowe dla podjęcia aktywności są mechanizmy afektywno-poznawcze wyznaczające motywację do aktywności.
- Autorzy wskazują trzy proksymalne wyznaczniki zachowania odwołując się do teorii planowego zachowania Ajzena.

- Są nimi:
- **postawa** wobec zachowania się w określony sposób,
- **norma subiektywna** dotycząca tego zachowania oraz
- **kontrola behawioralna**
- Postawa oznacza bilans oczekiwanych korzyści i strat z tytułu podjęcia zachowania ważonych ich subiektywnym znaczeniem dla jednostki.
- Norma subiektywna oznacza postrzeganie oczekiwań osób znaczących co do aktywności jednostki, ważonych jej motywacją do spełnienia tych oczekiwań (ich mocą nagradzania i karania).
- Kontrola behawioralna to przekonanie o prawdopodobieństwie powodzenia określonych zachowań, wynikające z oceny ich obiektywnej wykonalności oraz osobistych kompetencji sprawczych.

- Postawa, norma subiektywna, kontrola behawioralna nie generują zachowania bezpośrednio, lecz za pośrednictwem wytworzonej na ich podstawie intencji behawioralnej (zamiaru)
- Teoria zakłada, że postawa, norma subiektywna i kontrola behawioralna mają odmienne uwarunkowania w postaci czynników dystalnych i odległych. Istnieją więc trzy strumienie wpływów, wytwarzających intencję a za jej pośrednictwem zachowanie.
- *Postawy* mają źródła w czynnikach socjokulturowych oraz w kontakcie z instytucjami transmitującymi wzorce preferowane w kulturze.
- *Normy subiektywne* mają źródła w bezpośrednich relacjach z ludźmi i grupami pierwotnymi.
- *Kontrola behawioralna* ma źródła w osobowości oraz konstytuujących ją czynnikach biologicznych.
- Wszystkie te czynniki podlegają jednak uczeniu się w toku uprzedniej aktywności podobnego rodzaju.

Istniejące teorie zachowań ryzykownych można wpisać w podany wyżej system. Autorzy TTI teorie poklasyfikowali na pięć ogólnych kategorii:

(1). **Teorie afektywno-poznawcze** (*Theory of Planned Behavior i Theory of Reasoned Action* Ajzena, *Health Belief Model* Beckera, *Protection Motivation Theory* Rogersa),

(2). **Teorie społecznego uczenia** opisują nabywanie czynników afektywno poznawczych (*Social Learning Theory* Akersa, *Social Cognitive/Learning Theory* Bandury).

(3). **Teorie więzi i kontroli społecznej** opisują powody dla których mechanizmy społecznego uczenia się zostają ukierunkowane pozytywnie lub negatywnie ze społecznej perspektywy (*Social Control Theory* Elliotta, *Social Development Model* Hawkinsa i Weisa). Teoria rozwoju społecznego jest w tym względzie szczególnie ważna ponieważ pokazuje, że jednostka spotyka się z wzorcami pozytywnymi i negatywnymi a to które z nich uzyskają wpływ na zachowanie ma źródło nie tylko w osobistych preferencjach jednostki ale również w dostępności grup odniesienia, która częściowo wynika z posiadania przez jednostkę kompetencji czyniących ją atrakcyjną dla tych grup. Siła wpływu grup odniesienia na zachowanie jednostki zależy od mocy nagradzania jednostki przez prospołeczne i dewiacyjne otoczenie.

(4) **Teorie akcentujące wpływ cech indywidualnych i stanów psychicznych** na podejmowanie aktywności ryzykownej (*Social Ecology Model* Kumpfer i Turnera, *Self Derogation Theory* Kaplana, *Multistage Social Learning Model* Simonsa i wsp., *Family Interaction Theory* Brook i wsp.). Autorzy TTI podkreślają, że charakterystyki psychologiczne są mało predyktywne

(5) W ostatniej grupie teorii autorzy wymieniają **teorie integrujące różne obszary i różne poziomy wpływu** (*Problem Behavior Theory* Jessor, *Peer Cluster Theory* Oettinga i Beauvaisa, *Model of Vulnerability* Shera, *Domain Model* Huby i Bentlera).

- **Teoria Huby** opisana jako najbardziej złożony model nie jest w zasadzie teorią, lecz głównie wyliczanką pogrupowanych czynników etiologicznych. W tym kontekście nie powinno dziwić, że koncepcja ta nie przetrwała próby czasu, i obecnie nie występuje w dyskursie naukowym.
- **Teoria Jessorów** pod tym względem jest podobna, jednak zawiera odniesienia nie tylko do kategorii ryzyka, lecz również do kategorii protekcji. W syntetycznej postaci wyszczególnia czynniki, które nie tylko bezpośrednio redukują prawdopodobieństwo zachowań ryzykownych, lecz czynią to również poprzez otamowanie czynników ryzyka. To właśnie oraz wyraźne odniesienia rozwojowe czyni koncepcję ciągle użyteczną dla programowania prewencji. Będzie ona omówiona w dalszej części prezentacji.

- **Model Shera** opisuje w zasadzie fenomen zwiększonej podatności dzieci alkoholików na uzależnienie od alkoholu. Znajdują się w nim przede wszystkim biologiczne (genetyczne) odniesienia. Wskazuje on też społeczne i psychologiczne mediatory pomiędzy działaniem czynników genetycznych a używaniem substancji.
- **Teoria Oetinga i wsp.** koncentruje się na kluczowej roli doświadczeń w grupach skupiających najbliższych przyjaciół w genezie eksperymentowania z substancjami. Twierdzą, że wpływ tych skupień (clusters) na zachowanie jest silny i prawie zawsze bezpośredni. Najważniejszą kwestią teoretyczną jest wskazanie zmiennych, które determinują wiązanie się ze skupieniami, w których normą jest używanie substancji. Autorzy piszą o czynnikach strukturalnych, charakterystykach psychologicznych, postawach i oczekiwaniach oraz powiązaniach socjalizacyjnych poza skupieniami.

Autorzy TTI uważają, że powyższe koncepcje w niewystarczający sposób porządkują źródła eksperymentowania z narkotykami mimo uwzględnienia wielu różnych czynników, każdej z tych teorii czegoś ważnego brakuje, zbyt mało uwagi teorie te poświęcają sekwencyjności wpływów prowadzących do eksperymentowania z substancjami.

Dlatego uważają, że ich własny model, który wchłania i porządkuje horyzontalnie i wertykalnie czynniki etiologiczne zawarte w innych teoriach ma nad tymi teoriami przewagę.

Mimo zalet (integracyjność i sekwencyjność) TTI ma jednak szereg mankamentów. Teoria TTI ma jednak szereg mankamentów.

Komentarz do teorii potrójnego wpływu

- Teoria TTI ma szereg mankamentów.
- Niewystarczająco wyeksponowane są mechanizmy biologiczne w etiologii zachowań ryzykownych.
- Zbyt powierzchownie potraktowane zostały mechanizmy psychologiczne – procesy regulacji zachowania i samoregulacji.
- Niedopracowana warstwa przyczynowa kontroli behawioralnej.
- TPB nie uwzględnia oportunistycznej aktywności nieplanowanej (ten aspekt określa teoria prototyp-skłonności).
- Niejasny w świetle teorii jest status czynników protekcyjnych. Teoria pomija aspekt pozytywnego rozwoju i resilience, które to zjawiska były już opisane w literaturze przedmiotu w chwili tworzenia TTI.

- Niewystarczająco wyeksponowane są mechanizmy biologiczne w etiologii zachowań ryzykownych.
- Niedopracowana warstwa przyczynowa kontroli behawioralnej.
- TPB nie uwzględnia oportunistycznej aktywności nieplanowanej (ten aspekt określa teoria prototyp-skłonności), każąc nam wierzyć, że eksperymentowanie z narkotykami to aktywność przemyślana.
- Niejasny w świetle teorii jest status czynników protekcyjnych. Teoria pomija aspekt pozytywnego rozwoju i resilience, które to zjawiska były już opisane w literaturze przedmiotu w chwili tworzenia TTI.
- Autorzy twierdzą, że ich model jest interakcyjny, lecz nie wskazują które czynniki z których strumieni wchodzi w interakcje.
- Model słabo eksponuje relacje zwrotne między czynnikami etiologicznymi, co i zbyt powierzchownie potraktowane zostały w nim mechanizmy psychologiczne – procesy regulacji zachowania i samoregulacji, co powoduje że trudno uznać jego systemowość.

Teoria Waltersa

- Koncepcja integruje socjologiczne paradygmaty kryminologii z odpowiadającymi im ujęciami psychologicznymi i z wszystkich tych ujęć tworzy model przyczynowy wyjaśniający aktywność dewiacyjną.
- Zawiera wątek rozwojowy dewiacji ponieważ część składników modelu wyjaśnia głównie inicjację aktywności dewiacyjnej a część wyjaśnia kontynuację tej aktywności w cyklu życia.
- Punktem odniesienia są socjologiczne paradygmaty dewiacji (transmisja społeczna, kontrola społeczna, anomia-napięcie wyjaśniające inicjację oraz naznaczanie społeczne i neutralizacja wyjaśniające kontynuację).
- Psychologiczna warstwa teorii dotyczy tworzenia się systemu przekonań przestępczych jako najważniejszego wyznacznika dewiacyjnego stylu życia.

Główne założenia teorii Waltersa

Inicjacja aktywności dewiacyjnej zależy od trzech grup czynników

(1) *nacisku niezaspokojonych potrzeb/niespełnionych oczekiwań* wynikających z ulokowania w strukturze społecznej oraz nieadekwatności oczekiwań w stosunku do obiektywnych możliwości ich spełnienia w relacji z otoczeniem (pierwszy wątek odnosić można do teorii anomii Mertona, konstrukt innowacji akceptacja celów (wartości) przy odrzuceniu akceptowanych społecznie środków (normy); drugi wątek rozwinięty jest w teorii napięcia Agnew).

(2) *transmisji społecznych wzorców dewiacji* (teoria zróżnicowanych powiązań Sutherlanda oraz teoria społecznego uczenia Bandury).

(3) *deficytu mechanizmów kontroli społecznej* czyli więzi ze społeczeństwem (teoria kontroli społecznej Hirschi'ego, model rozwoju społecznego Hawkinsa)

Kontynuacja aktywności dewiacyjnej wynika z mechanizmów stabilizacji systemu przekonań przestępczych

Ten aspekt wyjaśniają

(4) *mechanizmy naznaczenia społecznego* (we współczesnych teoriach kryminologicznych pisze się o dewiacyjnej tożsamości - koncepcja Konopczyńskiego). Warto dodać, że teoria Recklessa opisuje stan przeciwny naznaczeniu i jego znaczenie w regulacji – postrzeganie siebie jako dobrego człowieka chroni przed dewiacją.

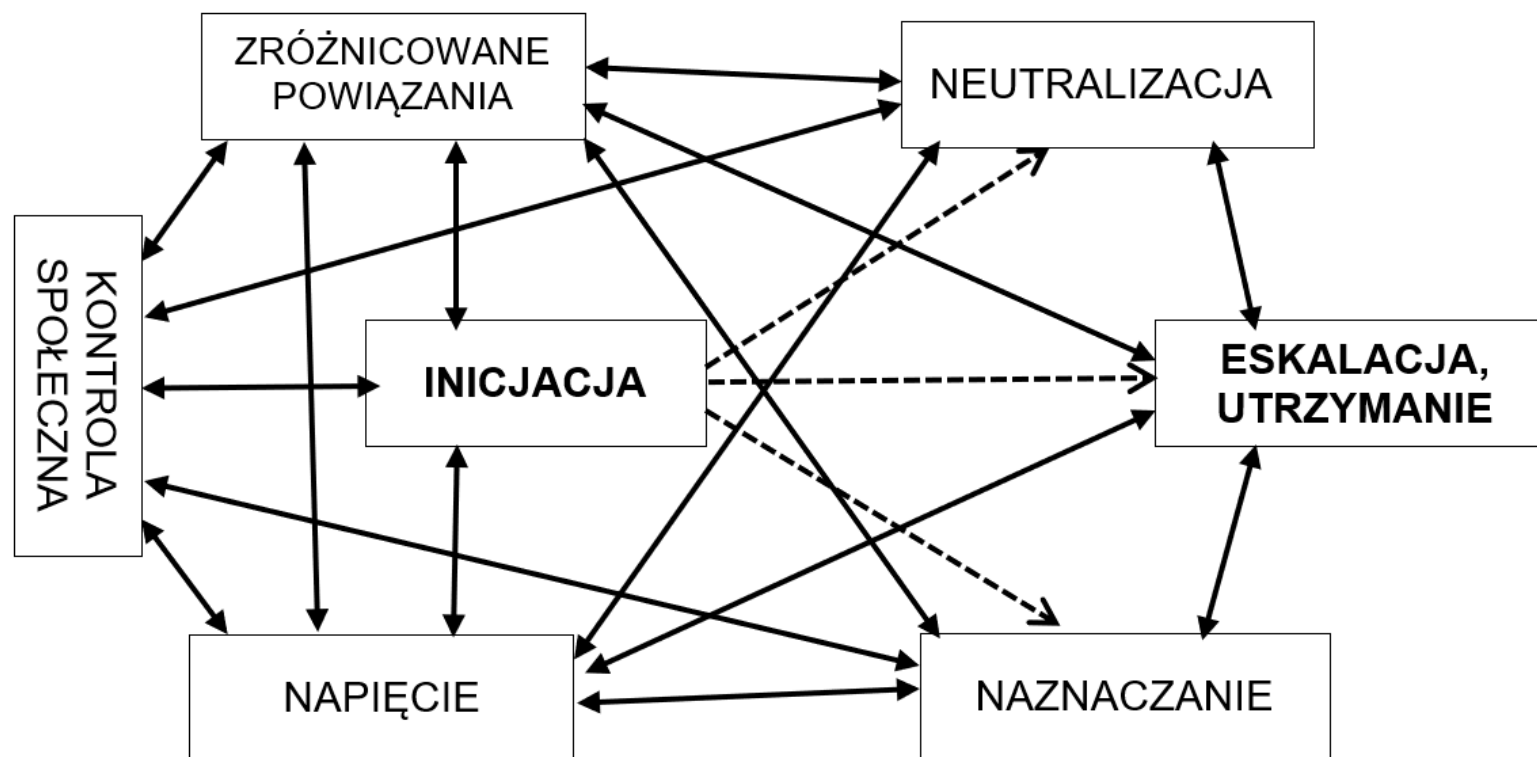
(5) *mechanizmy neutralizacji poczucia winy* (idea została wskazana w teorii zróżnicowanych powiązań Sutherlanda ale rozwinięcie znalazła w teorii dryfu ku przestępczości Sykesa i Matzy)

Teoria Waltersa wskazuje granice dla profilaktyki zachowań problemowych. Granice te wyznacza nieobecność stabilnego systemu przekonań przestępczych. Spójny system przekonań przestępczych (ustabilizowany mechanizmami neutralizacji i naznaczania) wyklucza możliwość powodzenia prewencji.

Konieczna jest wówczas resocjalizacja, której zasadniczym celem jest wykreowanie nowej ex-dewiacyjnej tożsamości oraz wytworzenie pozytywnych identyfikacji społecznych oraz podatności jednostki na mechanizmy kontroli.

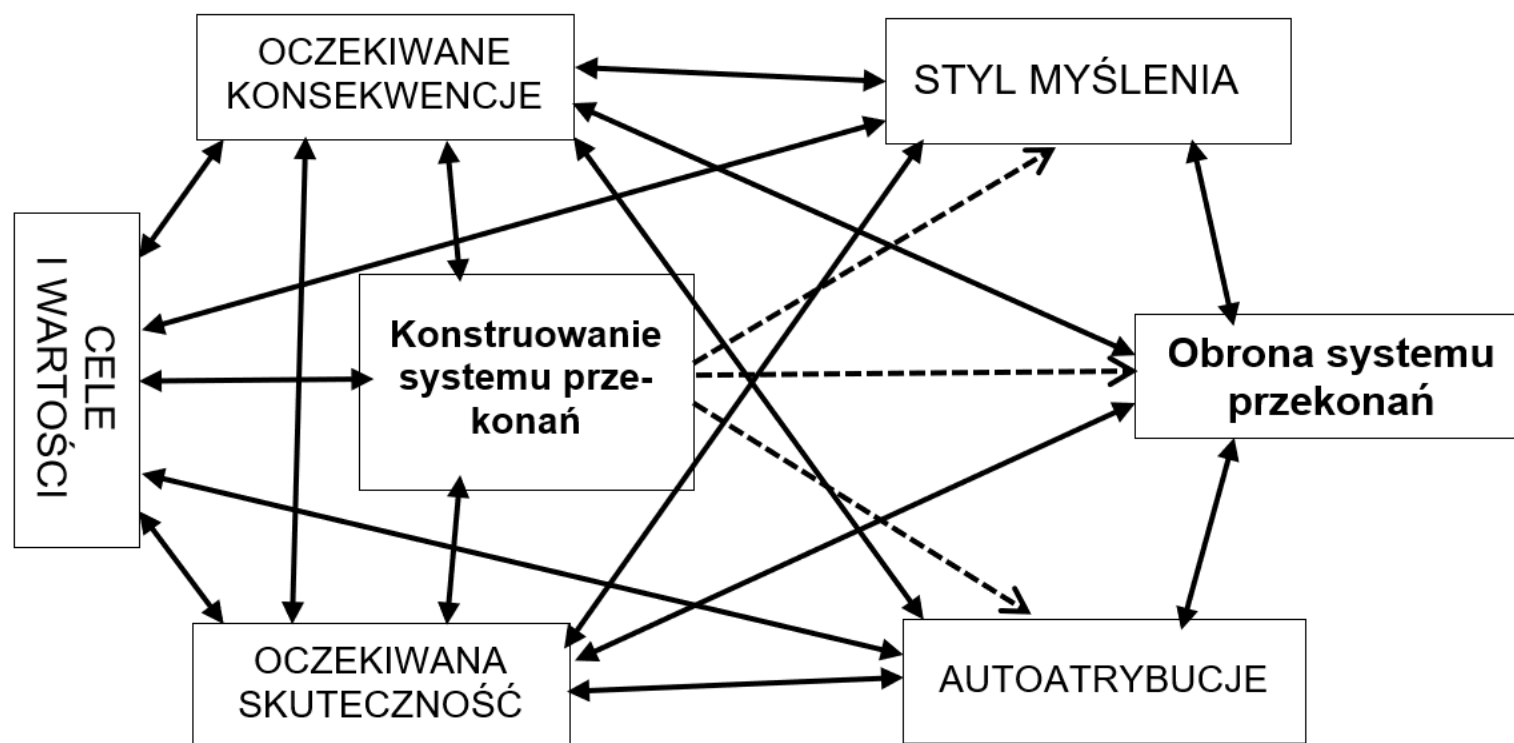
Autor teorii przedstawia dwa schematy powiązań pomiędzy głównymi konstruktami teorii. Liczba konstruktów oraz kształt powiązań między nimi w obu schematach jest identyczny, co wynika z tego, że autor dostrzega korespondencję między socjologicznymi a psychologicznymi ujęciami źródeł dewiacji. Jest to interesujący sposób integrowania różnych obszarów wiedzy o człowieku.

Socjologiczne konstrukty przyczyn dewiacji

Psychologiczne konstrukty przyczyn dewiacji

Z teorii Waltersa wynikają kierunki diagnozy ryzyka przekształcenia się zachowań problemowych normatywnych w adolescencji w zachowania antyspołeczne (przestępcze)

Ryzyko antyspołeczności wzrasta, gdy

- (1) występuje chroniczny stan niezaspokojenia potrzeb wynikający z obiektywnych warunków lub wyolbrzymionych oczekiwań
- (2) w otoczeniu jednostki występują negatywne wzorce osobowe (ukazujące cele i sposoby działania dewiacyjnego) a zachowania zgodne ze wzorcami są nagradzane a zachowania niezgodne ignorowane lub karane.
- 3) osłabione są więzi z ludźmi i instytucjami reprezentującymi konformistyczne siły socjalizujące (niedewiacyjni rodzice i rówieśnice, szkoła)
- (4) jednostka podlega mechanizmom naznaczania społecznego
- (5) jednostka w grupie rówieśniczej znajduje uzasadnienia dla aktywności antyspołecznej oraz unikania aktywności prospołecznej.

Komentarz do teorii Waltersa

Teoria Waltersa spełnia warunek integracyjności, sekwencyjności, systemowości, częściowo warunek rozwojowości.

Niezbyt jasny jest jednak aspekt interakcyjności, mimo umieszczenia go w nazwie. Autor rozumie bowiem interakcyjność jako występowanie relacji zwrotnych między zmiennymi modelu (jest to wyraźne nawiązanie do teorii Thornberry'ego) a nie jako oddziaływanie moderacyjne w strukturze istotnych zmiennych.

W schematach relacji między konstruktami teorii nie mieści się aspekt resiliencji i czynników protekcyjnych.

Teoria Zintegrowanych Systemów Robinsona

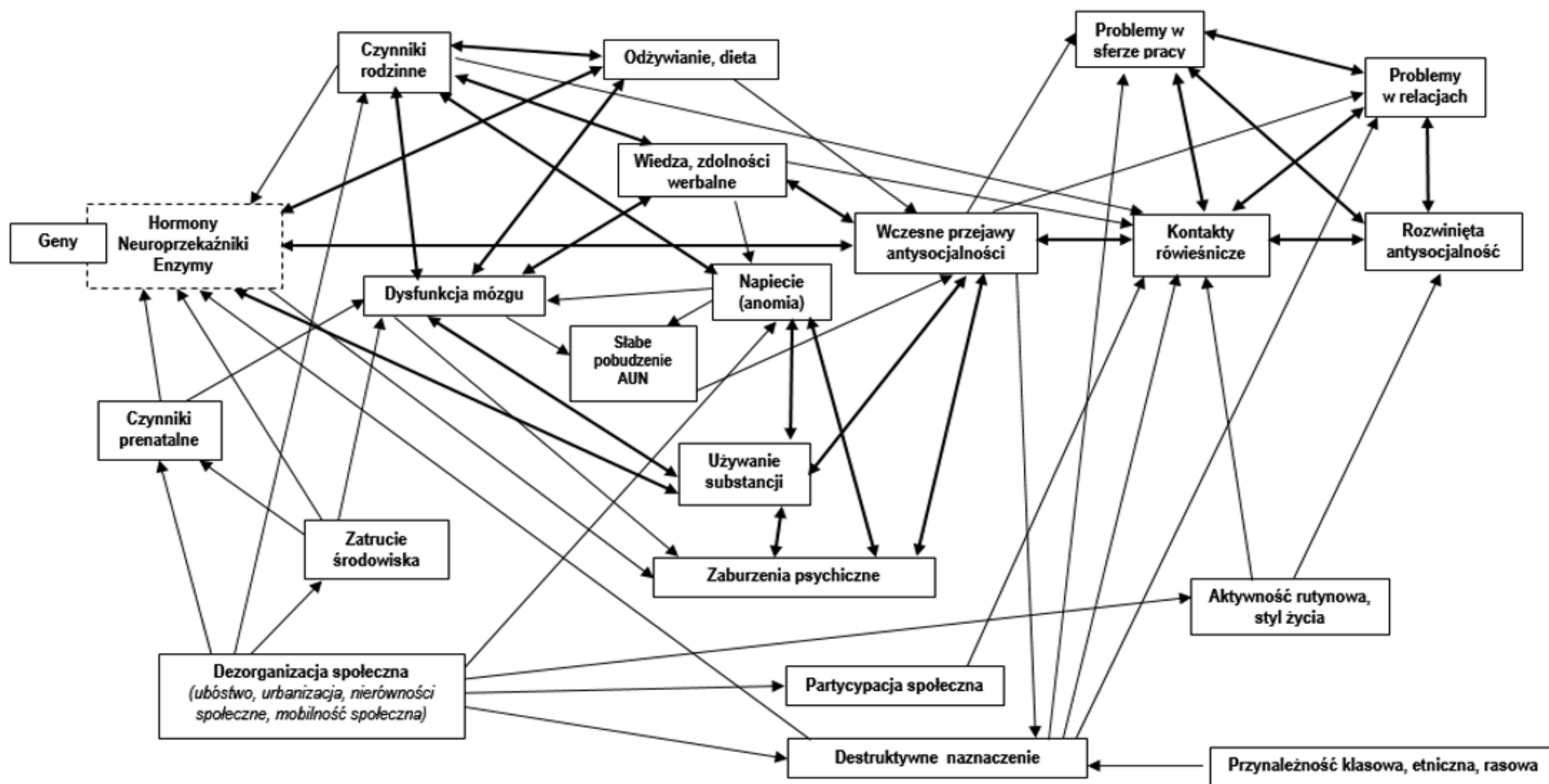
- Na najbardziej podstawowym poziomie zachowanie jest regulowane w materiale genetycznym, który decyduje o budowie i funkcji komórek nerwowych (poziom komórkowy).
- Te tworzą mózg działający jako system (poziom narządowy).
- Mózg reguluje czynności ciała w sprzężeniach zwrotnych z innymi narządami, co objawia się w zachowaniu adaptacyjnym i funkcjonowaniem umysłu (poziom organizmu).
- Regulacja zachowania nie sprowadza się do emanacji natury, lecz zachodzi w ścisłym związku z udziałem człowieka w relacjach interpersonalnych (poziom grupy), w jego relacjach w ramach społeczności lokalnej (poziom wspólnoty) i uczestnictwem w kulturze (poziom społeczeństwa).
- Różne teorie dewiacji stworzone przez naukę koncentrowały się zwykle na pojedynczych poziomach. Tymczasem te poziomy znajdują się w określonych relacjach wzajemnych – w jakimś sensie korelują między sobą (co może oznaczać relacje przyczynowo-skutkowe albo tzw. korelacje pozorne) oraz modyfikują swe wpływy (co określa się jako interakcje zmiennych, będące odrębnymi – w stosunku do samodzielnego wpływu zmiennych – predyktorami określonych zjawisk).

- **Na poziomie komórkowym** najważniejsze czynniki to polimorfizmy genów, które wyznaczają w pierwszej kolejności zmienne działające **na poziomie narządowym**.
- Lepsza byłaby nazwa – *biochemicznym*, jako że autor koncentruje się przede wszystkim na neuroprzekaźnikach (dopamina serotonina i noradrenalina), hormonach i enzymach (MAO-A, testosteron, kortyzol) działających na mózg i decydujących o przekazywaniu impulsów w synapsach szlaków nerwowych między różnymi rejonami mózgu. Na tym samym poziomie autor ulokował inną przyczynę antysocjalności nazywając ją *dysfunkcją mózgu*. Jest to bardzo szerokie pojęcie uwzględniające zarówno deficyty strukturalne jak i zaburzone neuroprzekaźnictwo w określonych obszarach mózgu. Źródłem dysfunkcji mózgu może być zarówno nekroza wywołana urazami lub zatruciem, jak i czynniki genetyczne, zmiany hormonalne wynikające ze stresu i w interakcji z cechami genotypowymi. Najważniejsze czynniki sprawcze dysfunkcji mózgu to używanie substancji w okresie ciąży, ekspozycja na toksyczne czynniki środowiskowe, urazy głowy.
- Typowe skutki wskazanych wyżej dysfunkcji to zaburzenia uwagi i samokontroli (ADHD), obniżony poziom inteligencji i generalnie zdolności poznawczych, rozwój zaburzeń w sferze osobowości. Czynniki te opisują już kolejny poziom wyjaśnień antysocjalności – **poziom organizmu** jako samoregulującego się systemu.

- Autor wyodrębnia tu trzy grupy czynników. Pierwszą nazywa *dezorganizacją społeczną*, odwołując się do tzw. szkoły chicagowskiej i koncepcji Znanieckiego. Czynniki z tej grupy to ubóstwo i niski status socjoekonomiczny, migracje i zmiany miejsca pobytu, rasowa heterogeniczność, rozbitcie rodziny, samotne rodzicielstwo, gęstość zaludnienia, w przeciwieństwie do silnej więzi sąsiedzkiej, przyjacielskiej sieci wsparcia, wzmożonego nadzoru nad grupami nieformalnymi, uczestnictwa z organizacjach działających na rzecz społeczności. Drugą grupę stanowią *zmienne zawarte w teorii rutynowej aktywności* czyli jednoczesna obecność w tym samym miejscu silnie motywowanych sprawców, rzucających się w oczy potencjalnych ofiar, pozbawionych zaplecza społecznego i nieumiejących się samodzielnie obronić. Funkcjonowanie w takich warunkach wytwarza i wzmacnia antysocjalny styl działania sprawców. Trzecią grupę stanowią oddziaływania społeczne wobec dewiantów, które mają na celu zniechęcenie ich i odstraszanie (*deterrence*), lecz które poza swoją zasadniczą funkcją ujawniają niekorzystne działania uboczne w postaci *naznaczania społecznego*.
- W podanym zestawie zmiennych, które zdaniem Robinsona trzeba uwzględnić w etiologii dewiacji, znajduje się oddziaływanie czynników makrosocjalnych (poziom społeczności), które bezpośrednio lub pośrednio wywierają wpływ na zmienne z pozostałych poziomów

Schemat powiązań między konstruktami teorii Robinsona

Integracyjna Teoria Przestępstwa Agnew

- Autor ten skonstruował właściwie dwie teorie. Druga częściowo nawiązuje do wcześniejszej. Ta zaś budowana była wokół konstruktu stanu napięcia (*strain*) jako głównego czynnika sprawczego dewiacji. Nowsza koncepcja uwzględnia znacznie szersze spektrum mechanizmów etiologicznych.
- Poza napięciem Agnew wskazuje teraz trzy inne determinanty motywacji do przestępstwa, które wywodzą się z paradygmatu transmisji społecznej (wzorce zachowań, wzmocnienia tych zachowań oraz przestępcze w swej treści przekonania), którym przeciwstawił kilka mechanizmów, akcentowanych przez teorie kontroli społecznej oraz teorię samokontroli.

- Przepęstwo jest bardziej prawdopodobne, kiedy powęcięgi sę słabe a motywacje do przepęstwa sę silne (oznacza to włączenie w pole rozważań mechanizmów kontroli społecznej i samokontroli).
- Liczne cechy jednostki i jej środowiska mają bezpośredni związek z siłą powęcięgu i motywacji do przepęstwa. Międy tymi cechami i włościwościami istnieją powięzania, które pozwalają wyróżnić kilka skupień (clusters) zorganizowanych w sfery życia (*life domains*). Aktywność życiowa toczy się w umyśle człowieka (self – kluczowe dla zachowań przepępczych sę: skłonność do irytacji i deficyt samokontroli), rodzinie (złe praktyki wychowawcze, stan cywilny i więź z rodziną), szkoła (negatywne doświadczenia szkolne, deficyty wykształcenia), rówieśnicy (dewiacja w środowisku rówieśniczym), praca (bezrobocie, zła praca).
- Poszczególne sfery życia wpływają na siebie wzajemnie, lecz niektóre powięzania sę istotnie silniejsze od pozostałych.
- Przepęstwo może zmieniać stan poszczególnych sfer życia człowieka w sposób zwiększający prawdopodobieństwo kolejnych przepęstw. Jednak istnieje również bezpośredni związek przepęstw uprzednich z kolejnymi przepęstwami. Taki efekt jest bardziej prawdopodobny, gdy jednostka obciążona jest już cechami indywidualnymi lub/i włościwościami środowiska sprzyjającymi dewiacji.
- Poszczególne sfery życia wchodzą między sobą w interakcje. Wpływ każdej ze sfer na przepęstwo zależy od włościwości pozostałych sfer (np. wpływ środowiska rodzinnego na dewiację zależy od poziomu samokontroli lub skłonności do irytacji).
- Poszczególne sfery życia wywierają na pozostałe sfery oraz na przepępczość wpływ przede wszystkim aktualny (*contemporaneous*). Jednak występuje również odroczone (*delayed*) wpływ aktualnej aktywności w danej sferze na jej przyszły kształt i przyszłe zachowanie jednostki.
- Sfery życia wykazują nieliniowy wpływ na zachowanie przepępcze, ponieważ w cyklu życia zmienia się znaczenie każdej z nich (np. w związku z przebiegiem rozwoju) oraz z różnych powodów może zmieniać się sytuacja w każdej ze sfer.
- Wiele czynników biologicznych oraz społecznych może modyfikować stan i działanie każdej ze sfer życia oraz ich wpływ na zachowania przepępcze.

Komentarz do teorii Agnew

Agnew przyjmuje, że istnieje zwrotne oddziaływanie zachowań dewiacyjnych na ich determinanty oraz wpływ uprzednich zachowań dewiacyjnych na przejawianie ich w przyszłości. Dostrzega zatem, podobnie jak Walters, znaczenie procesów stabilizowania się dewiacji. Jednak ten wątek w omawianej teorii jest niedopracowany. Można domyślać się, że proces stabilizacji/utrwalania polega na wzmacnianiu motywacji do aktywności dewiacyjnej przy jednoczesnym redukowaniu powściągu. Autor nie podejmuje jednak wątku kształtowania się systemu przekonań przestępczych.

Teoria spełnia warunek integracyjności, interakcyjności, systemowości, słabiej spełnia kryterium sekwencyjności i rozwojowości.

Integracyjne koncepcje skoncentrowane na mechanizmach protekcji

- Teoria Zachowań Problemowych/Ryzykownych Jessora
- Model Rozwoju Społecznego Hawkinsa i Weisa
- Teoria Zasobów Rozwojowych Bensona

Teoria zachowań problemowych/ryzykownych

Ze względu na jej ogromną popularność zostanie opisana dość lapidarnie.

Twórca teorii R. Jessor na stronie internetowej jej poświęconej wskazuje na teorię społecznego uczenia się Rottera, teorię anomii Mertona i teorię pola Lewina jako źródło inspiracji, jednak odniesień do innych teoretycznych znajdziemy w niej znacznie więcej (nie będą tu omawiane).

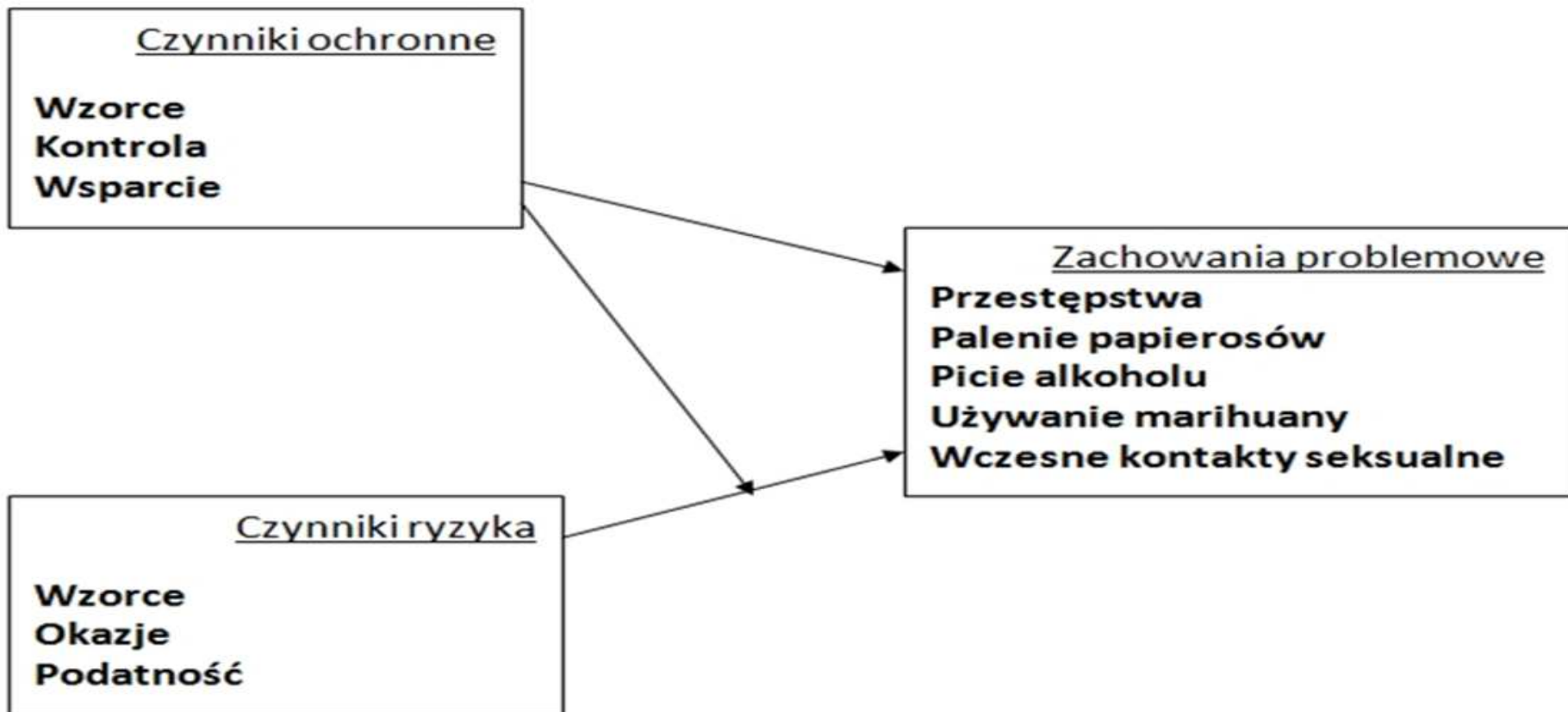
W teorii wyodrębniono pewne grupy zmiennych, wśród których najczęściej poszukujemy źródeł zachowań problemowych.

Występuje pięć odrębnych ale powiązanych podsystemów: (1) struktura socjo-demograficzna, (2) system osobowości (motywacje i wartości, przekonania osobiste, kontrola osobista), (3) socjalizacja (rodzina – ideologia i klimat, wpływ rówieśniczy i wpływ mediów), (4) system postrzeganego środowiska (wsparcie, wzorce zachowań i postaw, kontrola sprawowana przez rodziców i rówieśników), (5) system behawioralny (zachowania problemowe i zachowania konwencjonalne). Zmienne wchodzące w skład poszczególnych systemów tworzą sieć wzajemnych powiązań.

Trzy podsystemy są szczególnie silnie powiązane wzajemnie – osobowość, system postrzeganego środowiska i zachowania jednostki. Dwa pozostałe składniki modelu – cechy socjodemograficzne oraz czynniki socjalizujące, choć w jakiś sposób łączą się z zachowaniem, to jednak oddziałują na nie głównie pośrednio, kształtując osobowość i system percepcji środowiska.

- W drugiej warstwie teorii Jessora wyodrębnia się czynniki ryzyka oraz czynniki protekcyjne. Autor przyjmuje, że dopiero łączne ich rozpatrywanie pozwala skutecznie oznaczyć ryzyko wystąpienia zachowań problemowych.
- Czynniki ryzyka opisywane w tej koncepcji dzieli na trzy kategorie (*wzorce negatywne, okazje, podatność*). Podobnie wyodrębnione zostały trzy główne kategorie protekcyjne (*wzorce pozytywne, kontrola, wsparcie*).
- Czynniki protekcyjne oddziałują na dwa sposoby. Ich deficyt może sam z siebie zwiększać ryzyko wystąpienia problemów a ich obecność promować dobrostan. Poza tym czynniki protekcyjne mogą osłabiać siłę oddziaływania czynników ryzyka (powiemy tu o wpływie buforującym).
- Teoria eksponuje aspekt rozwojowy – uznaje zachowania problemowe jako przejaw transgresji związany z dojrzewaniem

Schemat ryzyka i protekcji w teorii Jessora

Komentarz do teorii Jessora

- Siła teorii tkwi w uwzględnieniu sfery ryzyka i sfery protekcji oraz jej względnej prostocie.
- Koncepcja wskazuje kluczowe czynniki istotne dla występowania zachowań ryzykownych.
- Lokalizuje te czynniki zarówno w jednostce jak i w otoczeniu społecznym i relacjach społecznych.
- Mankamentem teorii jest pewna jej powierzchowność w ujmowaniu protekcji. Znajdujemy tu czynniki protekcyjne (czy może raczej pewne sfery protekcji), które można potraktować jako w znacznej mierze pozapodmiotowe. Kontrola, wsparcie i wzorce osobowe to zjawiska w znacznym stopniu ulokowane poza jednostką, być może nawet jej obce lub wręcz traktowane z wrogością (np. kontrola).
- Oznacza to, że wpływ tych czynników na funkcjonowanie podmiotu może podlegać regulacji za pomocą innych zmiennych. Skuteczność działania tych czynników ochronnych ma swoje odrębne uwarunkowania.
- Można te czynniki protekcyjne potraktować jako jedynie (potencjalne) zasoby, które jednostka (być może) zdolna jest wykorzystać ale może też je odrzucić, zignorować, zmarnować a nawet wykorzystać ze szkodą dla siebie.
- Teoria spełnia warunek integracyjności, interakcyjności, rozwojowości, systemowości, w mniejszym stopniu spełnia kryterium sekwencyjności.

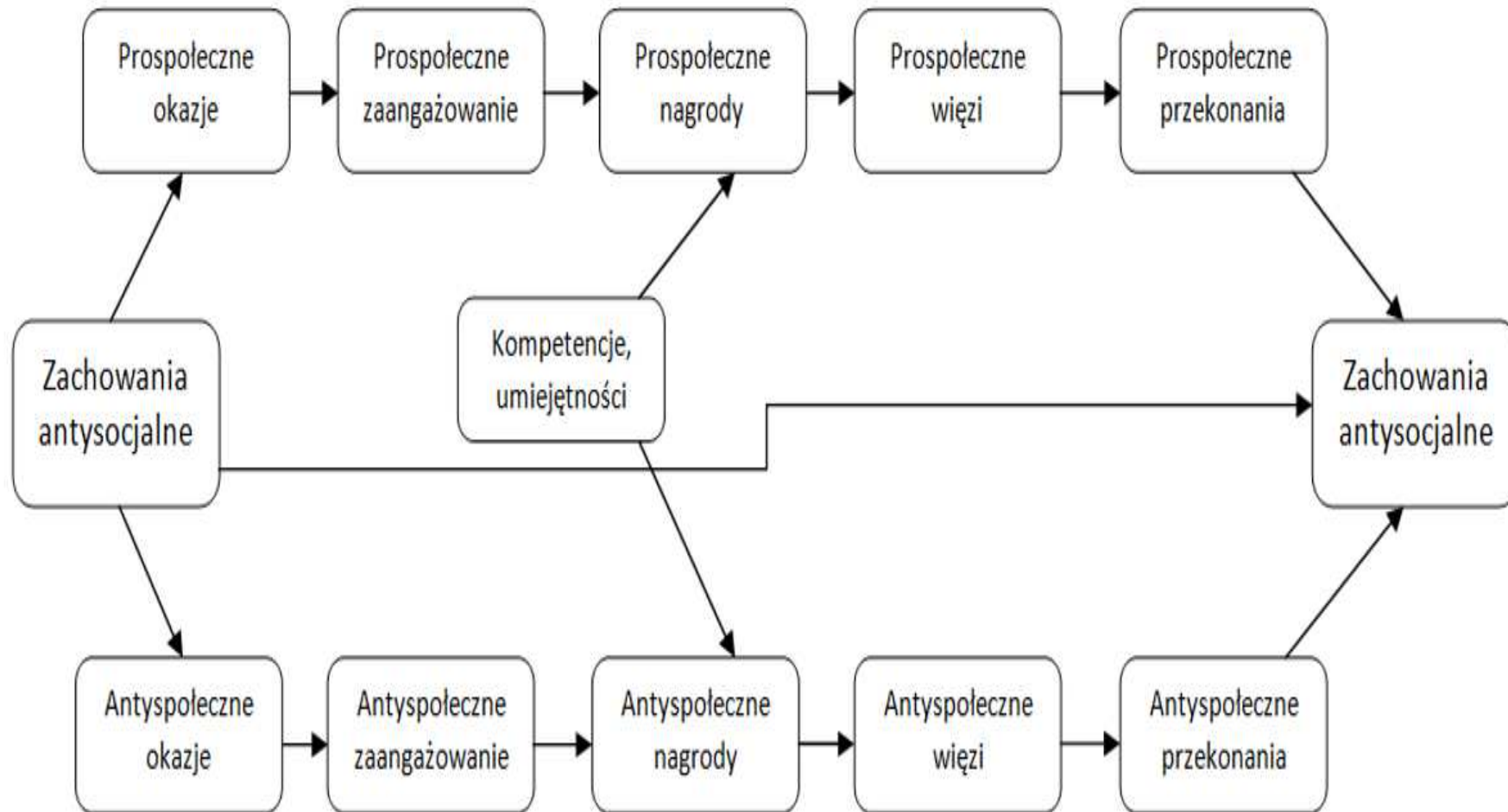

Model Rozwoju Społecznego Hawkinsa i Weisa

- Koncepcja wyraźnie nawiązuje do teorii kontroli społecznej
- Rozwija jednak idee kontroli o wątek społecznego uczenia się i kompetencji społecznej.
- W myśl tego ujęcia każdy człowiek styka się z przejawami konformizmu i dewiacji w swoim otoczeniu społecznym.
- Fakt powyższy ma szczególne znaczenie w dzieciństwie i adolescencji, ponieważ w tym czasie jednostka uczy się społecznego funkcjonowania i tworzy więzi społeczne. Proces ten jest rozłożony w czasie i składa się nań kilka elementów.
- W koncepcji tej głównym czynnikiem sprawczym dewiacji jest eksponowanie dziecka na negatywny wpływ społeczny, przy braku możliwości kontaktu z rówieśnikami prezentującym prospołeczne wzorce aktywności
- Kiedy możliwości nawiązania satysfakcjonującego kontaktu są większe z rówieśnikami prezentującymi dewiacyjne wzorce aktywności a profil kompetencji dziecka predysponuje do takiej dewiacyjnej afiliacji, to konsekwencją tej sytuacji jest bardziej skuteczne uczenie się (w wymiarze nabywania postaw i umiejętności) dewiacyjnego stylu życia, aniżeli prospołecznego sposobu funkcjonowania.

- Istnieją zatem dwa „rywalizujące” procesy – uczenia się skłonności do zachowań konformistycznych oraz uczenia się skłonności do zachowań nonkonformistycznych.
- O ukształtowaniu trwałego schematu aktywności społecznej decyduje względna skuteczność obu procesów uczenia się, która wynika z nierównoważności uzyskiwanych w tych procesach wzmocnień, co z kolei zależy od zdolności jednostki do uzyskiwania wzmocnień (czyli od kompetencji społecznej) oraz od siły i dostępności wzmocnień (co z wynika z możliwości kontaktu z odpowiednimi osobami oraz więzi jednostki z tymi osobami).
- Składnikami procesu opisywanego w teorii są okazje do kontaktu z daną grupą odniesienia, zaangażowanie w ten kontakt, nagrody uzyskiwane w wyniku tego kontaktu zależne od przejawiania przez jednostkę stosownych kompetencji, więzi jako wynik nagradzającego kontaktu, nabywanie przekonań jako wynik więzi i – wreszcie – spójne z przekonaniami zachowanie, które domyka cykl, eksponując jednostkę na kolejne okazje do kontaktów.

Schemat Modelu Rozwoju Społecznego

- Model rozwoju społecznego spełnia kryterium integracyjności, sekwencyjności, rozwojowości, w mniejszym stopniu spełnia warunek interakcyjności i systemowości.
- Skupia się na wpływie społecznym, zaniedbuje aspekt biologiczny i samoregulacyjny.
- Koncepcja dostarcza dość prostych dyrektyw dla profilaktyki: tworzyć warunki, w których dominować będzie społeczne uczenie się niedewiacyjnego sposobu funkcjonowania (wytwarzać okazje, pobudzać zainteresowanie nawiązywaniem kontaktu, budować kompetencje sprzyjające uzyskiwaniu gratyfikacji w tym kontakcie, pomagać w umacnianiu więzi i konstruktywnych przekonań oraz bezpośrednio ograniczać dysfunkcjonalne zachowania jednostki i osłabiać jej kontakt z dewiacyjnymi rówieśnikami.
- Profilaktyka w tym ujęciu oznacza wytwarzanie motywacji konkurencyjnych wobec dewiacji/antyspołeczności.

Teoria zasobów rozwojowych Bensona

- Koncepcja eksponuje znaczenie pozytywnych czynników w procesie rozwoju dzieci i młodzieży. Zajmuje się tylko aspektem pozytywnym.
- Zawiera założenie o istotności dla rozwoju kumulacji rozmaitych czynników sprzyjających rozwojowi.
- Koncepcja prezentuje rozbudowany zestaw takich czynników, pogrupowanych w bardziej ogólne kategorie.
- Zasoby są podzielone najogólniej na dwie kategorie: zasoby zewnętrzne i zasoby wewnętrzne (*external assets, internal assets*), czyli korzystne atrybuty środowiska i atrybuty osobowe sprzyjające zdrowiu oraz sukcesom w realizacji zadań życiowych.
- Czytelne są nawiązania do licznych badań nad resilience, czynnikami protekcyjnymi i prewencją.
- Koncepcja przedstawia czynniki, których wzmocnienie (1) zapobiega zachowaniom ryzykownym młodzieży (*prevention*), (2) sprzyja tworzeniu pozytywnych osiągnięć i rozkwitowi jednostki (*positive outcomes, thriving*), (3) wzmacnia odporność na zagrożenia i przeciwności losu (*resiliency*).
- Czynniki te powinny wytworzyć się około drugiej dekady życia, aby mogły pozytywnie wpływać na dalszy rozwój jednostki. Najwyraźniej chodzi o to, by powstały jeszcze przed kryzysem adolescencyjnym oraz by zostały podtrzymane w tej burzliwej fazie rozwoju. Autorzy modelu podkreślają kumulatywny charakter zasobów rozwojowych.
- Im większe „nasylenie” wieloma różnymi zasobami tym mniejsze jest prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań problemowych (ryzykownych), większe prawdopodobieństwo pojawienia się pozytywnych osiągnięć rozwojowych oraz większa jest zdolność jednostki do skutecznego konfrontowania się z przeciwnościami losu.

- Pozytywny rozwój i resiliencja w myśl omawianej koncepcji jest efektem interakcji zasobów zewnętrznych z zasobami wewnętrznymi, możliwości jakie stwarza środowisko z możliwościami samej jednostki.
- Czynniki sprzyjające rozwojowi zostały dokładnie zoperacjonalizowane. Do tej koncepcji opracowane zostały metody pomiaru zasobów korzystnych dla rozwoju (w tym zarówno narzędzia mocno rozbudowane, jak i krótkie - przesiewowe).

Treść kategorii zasobów zewnętrznych

- **Wsparcie:** *wsparcie rodzinne* (rodzina okazuje dziecku miłość i wsparcie), *dobra komunikacja w rodzinie* (dzieci i dorośli efektywnie porozumiewają się, dziecko chętnie spędza czas z rodzicami i zwraca się o radę), *dobre relacje z dorosłymi spoza rodziny* (dziecko może liczyć na wsparcie minimum trzech osób dorosłych poza rodzicami), *opieka sąsiedzka* (dziecko może korzystać z pomocy sąsiadów), *opiekuńczy klimat szkoły* (dziecko może korzystać z pomocy szkoły, doznaje zachęt ze strony szkoły, traktuje szkołę jako przyjazne środowisko), *rodzice wspierający szkołę* (pomagają aktywnie w uzyskiwaniu sukcesów szkolnych lub pokonywaniu trudności).
- **Empowerment:** *wartość młodzieży dla społeczeństwa* (dziecko postrzega otoczenie jako dowartościowujące); *młodzieżowe zasoby* (możliwość wykonywania pożytecznych zadań i ról); *służenie innym* (poświęcanie przynajmniej 1 godziny tygodniowo na działanie na rzecz innych); *bezpieczeństwo* (dziecko czuje się bezpiecznie w rodzinie, szkole i sąsiedztwie).

- **Granice i oczekiwania:** *stawianie granic przez rodzinę* (rodzice określają jasne reguły, konsekwencje naruszania zasad i pilnują przestrzegania); *stawianie zasad przez szkołę* (w szkole obowiązują jasne reguły i pilnuje się ich przestrzegania); *stawianie granic przez sąsiadów* (sąsiedzi zwracają uwagę na zachowanie dzieci z sąsiedztwa); *dorośli ludzie jako wzorce osobowe* (rodzice lub inni dorośli prezentują pozytywne, odpowiedzialne zachowania); *pozytywny wpływ rówieśników* (najlepsi przyjaciele dziecka prezentują pozytywne, odpowiedzialne zachowanie); *wysokie oczekiwania* (rodzice i nauczyciele zachęcają dziecko do dobrej pracy i osiągnięć).
- **Konstruktywne wykorzystywanie czasu:** *twórcza aktywność* (dziecko przynajmniej 3 godziny tygodniowo poświęca działaniom artystycznym lub innej formie twórczości); *programy dla młodzieży* (dziecko przynajmniej 3 godziny w tygodniu poświęca na uprawianie sportu lub działania organizacyjne); *wspólnota religijna* (dziecko przynajmniej 1 godzinę tygodniowo spędza w kościele lub instytucji religijnej); *spędzanie czasu w domu* (dziecko spędza noc z przyjaciółmi nie częściej niż 2 razy w tygodniu).

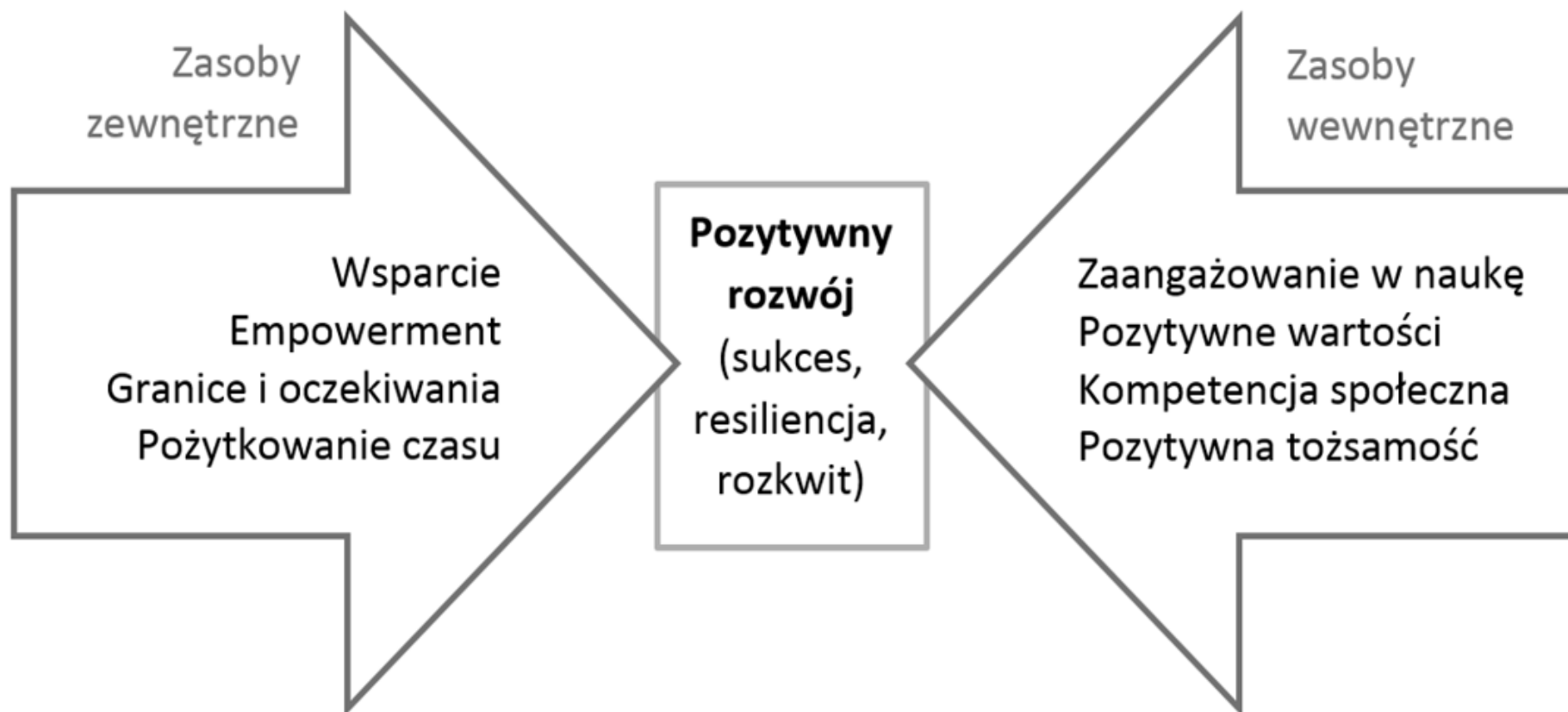

Treść kategorii zasobów wewnętrznych

- **Zaangażowanie w naukę:** *motywacja do osiągnięć szkolnych* (dziecko stara się uzyskiwać dobre wyniki w szkole); *motywacja do nauki* (dziecko aktywnie poświęca się nauce); *odrabianie lekcji* (dziecko poświęca minimum 1 godzinę codziennie na przygotowanie się do lekcji); *przywiązanie do szkoły* (dziecko troszczy się o swoją szkołę, identyfikuje się z nią); *czytanie dla przyjemności* (dziecko poświęca na czytanie minimum 3 godziny tygodniowo).
- **Pozytywne wartości:** *troska o innych* (dziecko wysoko ceni sobie działania dla dobra innych); *sprawiedliwość i równość* (dziecko przywiązuje dużą wagę do promowania równości i wspierania biedniejszych); *integracja* (dziecko postępuje zgodnie z własnymi przekonaniem i wiarą); *honor* (dziecko mówi prawdę, nawet gdy to nie jest łatwe); *odpowiedzialność* (dziecko akceptuje i przyjmuje odpowiedzialność za siebie); *powściągliwość* (dziecko uważa, że nie powinno ulegać pokusom, podejmować zachowań niestosownych dla jego wieku).

- **Kompetencja społeczna:** *planowanie i podejmowanie decyzji* (dziecko wie, jak planować z wyprzedzeniem i podejmować rozsądne decyzje); *sprawność interpersonalna* (dziecko ujawnia empatię, jest wrażliwe na cudze problemy, umie budować trwałe przyjaźnie); *kompetencje kulturowe* (dziecko ma wiedzę pozwalającą dobrze się czuć wśród ludzi z różnych kultur i środowisk i rozumieć ich); *umiejętność odmowy* (dziecko skutecznie przeciwstawia się naciskom i manipulacji); *pokojowe rozwiązywanie konfliktów* (dziecko poszukuje nieprzemocowych rozwiązań sytuacji konfliktowych).
- **Pozytywna tożsamość:** *wpływ osobisty* (dziecko czuje, że ma kontrolę na biegiem wszystkich ważnych spraw); *samoocena* (dziecko pozytywnie ocenia siebie); *poczucie sensu* (dziecko uznaje, że jego życie ma sens warty zaangażowania); *wiara w dobrą przyszłość* (optymistyczne przekonania na temat własnej przyszłości).

Główne kategorie zasobów rozwojowych

Komentarz do teorii zasobów rozwojowych

- Badania dowodzą, że liczba zasobów ma szczególne znaczenie predyktywne względem osiągnięć szkolnych. Uczniowie bardzo dobrzy 8 razy częściej występują w grupie młodzieży dysponującej 30 lub więcej zasobami, aniżeli w grupie młodzieży dysponującej 10 lub mniej zasobami.
- Pozytywny wpływ zasobów na rozwój zależy nie tylko od liczby zasobów, lecz również od ich różnorodności i ulokowania w różnych sferach życia, co zapewnia ich komplementarność i zamienność.
- Teoria skoncentrowana jest wyłącznie na aspekcie pozytywnym, zaniedbany jest wątek predyspozycji do zaburzeń. Pominięty jest aspekt biologiczny.
- Takie zawężenie nie pozwala jednoznacznie ocenić jej interakcyjności, integracyjności, sekwencyjności, systemowości ani rozwojowości.

Koncepcje resilience i pozytywnego rozwoju

- Teoria Dojrzałości Psychospołecznej Cauffman i Steinberga
- Teoria resiliencji Kumpfer
- Koncepcja pozytywnego rozwoju młodzieży Lenera
- Integracyjna koncepcja resiliencji-cechy jako fuzji mądrości i odporności Kwiatkowskiego

Resiliencja i pozytywny rozwój

- O zjawisku *resilience* mówimy, gdy stwierdzamy niewystępowanie zaburzeń u ludzi predysponowanych do nich wysokim nasileniem czynników ryzyka. Owe predyspozycje są *buforowane* przez pewne zasoby osobiste lub środowiskowe oraz czynniki determinujące zdolność korzystania z tych zasobów lub *równoważone* przez wpływ czynników promujących dobrostan.
- Problematyka *resilience* początkowo wiązana była przede wszystkim z szeroko pojmowanym stresem i takie podejście zdaje się dominować w psychologii. Obecnie jednak powiększono zakres pojęcia *resilience*, obejmując nim nie tylko proces radzenia sobie z trudnościami życiowymi, stresem czy traumą ale też odporność na negatywne wpływy społeczne. Resilience jest więc zjawiskiem interesującym nie tylko z perspektywy psychologicznej ale również z kryminologicznego punktu widzenia.

- Resiliencja w perspektywie indywidualnej polega na (1) utrzymaniu przez człowieka dobrego funkcjonowania pomimo obciążeń, które zwykle mają zdolność deformowania osobowości i wywoływania zaburzeń (istotą resiliencji jest więc relatywnie słaba, nie powodująca deterioracji, reakcja na stres) lub na (2) względnie szybkim powrocie do normy po doznaniu traumy i wynikającej z niej krótkotrwałej dezorganizacji (istotą resiliencji jest więc jedynie przejściowy charakter deterioracji).
- W dłuższej perspektywie czasowej oznacza to zdrowie, prawidłowy rozwój i dobre przystosowanie na przekór negatywnym prognozom, wynikającym z obciążenia jednostki różnymi czynnikami ryzyka zaburzeń. Możemy dodać do powyższego jeszcze dwie inne trajektorie: (3) odbudowanie się z nadwyżką po doznanej traumie (co określa się jako *wzrost post-traumatyczny*) oraz (4) uzyskanie względnej równowagi po traumie, jednak z wyraźnym obniżeniem jakości funkcjonowania (*przetrwanie z uszczerbkiem*).
- Powyższe cztery sposoby reagowania na przeciwności losu są czymś zgoła odmiennym od kolejnych trajektorii zmian funkcjonowania po doznaniu traumy lub przeciwności losu. Te zmiany można określić jako utrwalenie się zaburzenia. Po znacznym obniżeniu funkcjonowania w reakcji na stresującą sytuację, jednostka bardzo długo nie wychodzi ze stanu deterioracji lub nawet patologia nasila się z czasem. Jest to schemat funkcjonowania przeciwny do resiliencji. W literaturze można znaleźć dwie odmiany tej skrajnie niekorzystnej trajektorii. Pierwsza (*chronic*) sprowadza się do szybkiego pojawieniu się zaburzenia i utrzymywania się go na stałym wysokim poziomie, zaś druga (*delayed*) jest reakcją następującą z pewnym opóźnieniem z systematycznym pogarszaniem się funkcjonowania jednostki.

- Garmezy wyróżnił trzy powiązane ze sobą grupy czynników, które składają się na *ochronny mechanizm adaptacyjny* u dzieci narażonych na chroniczny stres i niekorzystne warunki rozwoju. Były to: *czynniki indywidualne*, takie jak: zrównoważony temperament, poczucie humoru, aktywność, refleksyjność, kompetencje poznawcze, wrażliwość na drugiego człowieka; *cechy środowiska rodzinnego*, np. wsparcie i odpowiednia opieka choćby ze strony jednego z rodziców, ciepłe i spójne środowisko rodzinne; oraz *cechy pozarodzinnego środowiska społecznego*, np. wsparcie ze strony innych osób dorosłych, zastępcze rodzicielstwo, oddziaływanie instytucji wychowawczych i pomocowych (Garmezy 1985, 1993).
- Wielu innych badaczy wymienia rozmaite listy czynników chroniących lub promujących dobrostan, uznając te czynniki za kluczowe dla resiliencji.
- Dla innych badaczy kluczowe nie są czynniki, lecz procesy z tymi czynnikami powiązane.

- Masten oprócz listy czynników protekcyjnych wymienia procesy, które uczestniczą w regulacji aktywności człowieka konfrontującego się z problemami.
- Proces oznacza tu aktywność umysłu lub tworzenie względnie trwałej relacji między jednostką a otoczeniem.
- Autorka wymienia sześć kluczowych procesów (1) funkcje wykonawcze, (2) regulację emocji, (3) budowanie relacji wychowawczej z osobą dorosłą (w postaci przywiązania i kontroli), (4) budowanie relacji z rówieśnikami, w której jednostka podlega wpływowi i sama wywiera skuteczny wpływ, (5) zaangażowanie prospołeczne w kontaktach z ludźmi i organizacjami, (6) współtworzenie okazji do budowania własnych sprawności regulacyjnych.
- Procesualność resiliencji oznacza ponadto jej wymiar rozwojowy. Proces nabywania odporności z jednej strony jest funkcją procesów rozwojowych ale sama resiliencja optymalizuje dalszy przebieg procesu rozwojowego.

- Na procesualność resiliencji zwraca uwagę także Rutter, którego interesuje sposób działania czynników chroniących.
- Autor wskazuje na cztery sposoby (czy kierunki) działania czynników chroniących: (1) minimalizowanie wpływu ryzyka (spowodowanie, że obciążenie czynnikami ryzyka nie prowadzi do złych następstw), (2) zmiana ekspozycji na działanie czynników ryzyka (spowodowanie, że pewne czynniki ryzyka nie obciążają jednostki, zmieniają swe oddziaływanie); (3) przerwanie niekorzystnego łańcucha zdarzeń (powodują przywrócenie normalnego funkcjonowania na pewnym etapie rozwoju problemu, w wyniku czego nie rozwijają zaburzenia), (4) wzmacnianie samooceny i poczucia skuteczności (wzmacnianie motywacji do aktywnego, samodzielnego, wytrwałego przeciwstawiania się presji czynników ryzyka).
- Procesualność resiliencji akcentują też badacze zjawiska zwanego hartowaniem lub zaszczepianiem na stres (*inoculation*), dla których resiliencja podlega treningowi. Polega on na wielokrotnym eksponowaniu jednostki na stres lub trudności o nasileniu nie przekraczającym granic wydolności organizmu. W efekcie następuje przyrost odporności.

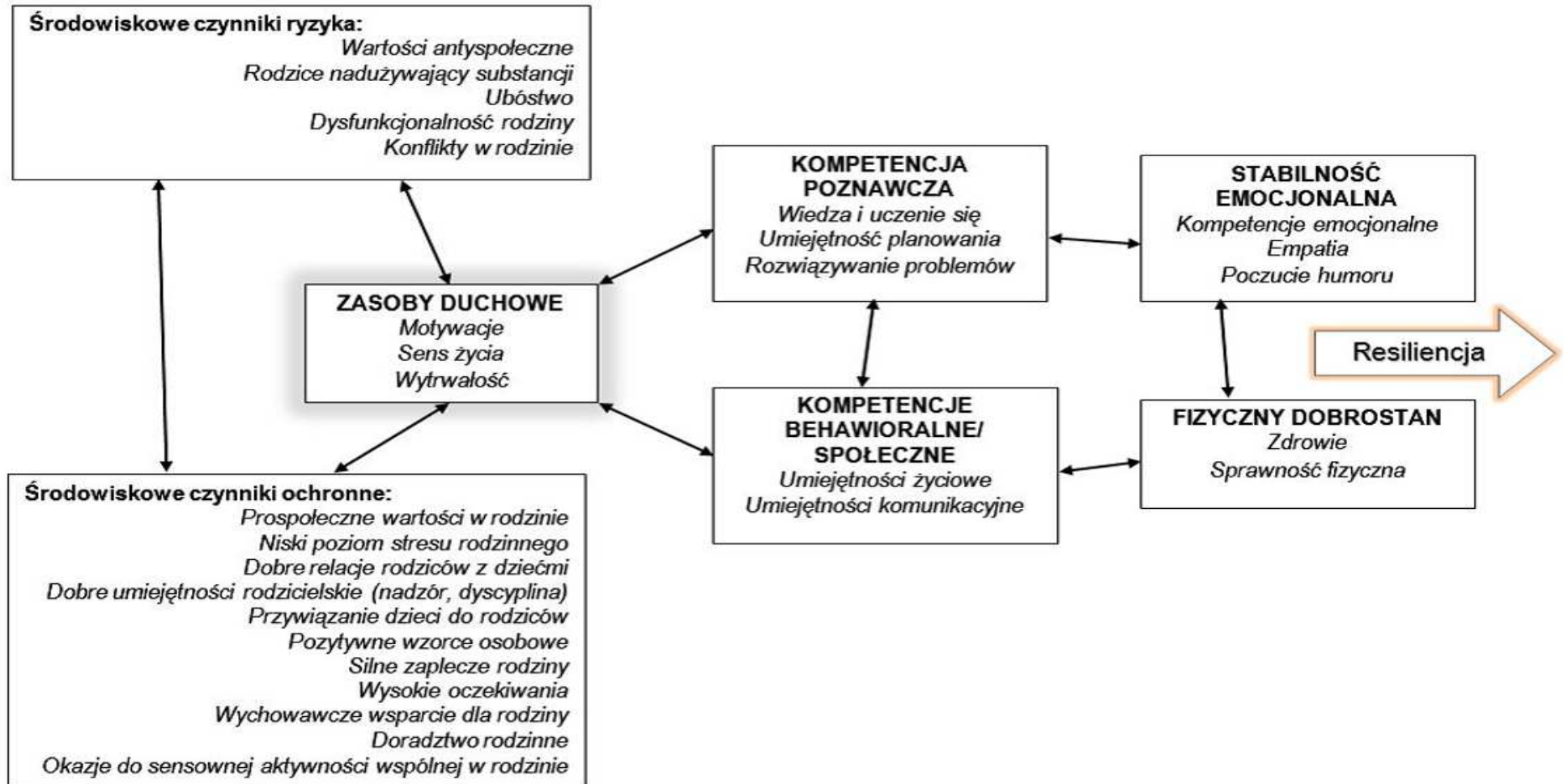
Ujęcia metazasobowe

- Istnieje grupa badaczy, wyróżniają pewien rodzaj zasobów, których znaczenie polega na tym, że wyznaczają one możliwości jednostki w zakresie pozyskiwania, efektywnego wykorzystywania, chronienia, pomnażania zasobów oraz konstruktywnego ukierunkowania własnej aktywności – budowania własnego dobrostanu.
- Takie meta-zasobowe kategorie znajdziemy w pracach Antonovsky'ego (poczucie koherencji), Hobfolla (zasoby kluczowe albo zasoby energetyczne), Kobasy (twardość), Khantziana (troska o siebie)
- Niektórzy badacze postrzegają metazasoby jako bardziej złożone systemy sensownie – z różnych perspektyw – ukierunkowujące aktywność jednostki. Wskutek czego pozwalające człowiekowi nie tylko bronić się przed różnymi zagrożeniami zewnętrznymi, lecz również unikać błędnych decyzji i funkcjonować produktywnie z perspektywy własnej, innych ludzi i społeczności.

Teoria resiliencji Kumpfer

- Jednym z przykładów takich konstrukcji teoretycznych jest koncepcja resiliencji K. Kumpfer.
- Autorka zakłada, że resiliencja powstaje jako odpowiedź jednostki na obciążenie środowiskowymi czynnikami ryzyka występujące w obecności środowiskowych czynników chroniących, której funkcjonalność adaptacyjna wynika z posiadanych przez jednostkę *czynników resiliencji*.
- Czynniki resiliencji działają jako system złożony z pięciu powiązanych wzajemnie składników: zasobów duchowych, kompetencji poznawczych, kompetencji społecznych/behawioralnych, stabilności emocjonalnej i fizycznego dobrostanu.

Schemat modelu resiliencji Kumpfer

Teoria Pozytywnego Rozwoju Młodzieży Lerner

- Pozytywny rozwój polega na generowaniu kilku kluczowych kompetencji u dzieci i młodzieży w wyniku procesu skojarzonego oddziaływania zasobów środowiskowych i zasobów osobistych. Opanowanie tych kompetencji zwiększa prawdopodobieństwo produktywnego funkcjonowania jednostki a redukuje prawdopodobieństwo występowania zachowań problemowych i – w odleglejszej przyszłości – poważniejszych zaburzeń.
- Potencjał rozwojowy, obejmując tzw. *pięć „C”* – **kompetencja** (*competence*), **wiara w siebie** (*confidence*), **związki** (*connection*), **charakter** (*character*) i **troszczenie się** (*caring*). Można je oczywiście traktować jak cechy osobowe. Jednak poszczególne „C” warto postrzegać raczej jako wymiary rozwoju czy swego rodzaju tory rozwoju człowieka, prowadzące do efektu finalnego, określanego jako szóste „C” **wkład** (*contribution*) czyli to wszystko, co człowiek jest zdolny wnieść w siebie, własne otoczenie i relacje, czy w kulturę. Ów wkład można by określić jako ogólną produktywność jednostki (Zob. Lerner, Lerner i Benson, 2010).

- Autorzy koncepcji pozytywnego rozwoju twierdzą, że źródła tego procesu tkwią w czterech odrębnych, chociaż powiązanych wzajemnie czynnikach: w samej jednostce, instytucjach społecznych, kolektywnej aktywności i dostępie do zasobów środowiskowych.
- Aby relacja między jednostką a jej kontekstem sprzyjała pozytywnemu rozwojowi muszą być spełnione trzy „duże” warunki (*big three*): (1) trwała pozytywna relacja między dzieckiem a dorosłymi, (2) aktywność budująca umiejętności życiowe (najlepiej wspólna z dorosłymi), (3) partycypacja decyzyjna dzieci, w tym pełnienie roli przywódczej. Są to warunki, które musi spełnić program wychowawczy, jeśli ma być efektywny w kreowaniu pozytywnego rozwoju.
- Jedną z ważnych kompetencji jaka tworzy się wraz z pozytywnym rozwojem i wywiera nań wpływ jest zdolność określana jako **intencjonalna samoregulacja**, na którą składają się trzy powiązane procesy: *Selekcja* to proces wyboru celu działania. *Optymalizacja* to proces dobierania najbardziej adekwatnych środków prowadzących do celu. *Kompensacja* obejmuje zdolność konstruktywnej korekty celów w reakcji na niepowodzenie. Jest to kategoria podobna do myślenia krytycznego

Teoria Dojrzałości Psychospołecznej

- Cauffman i Steinberg nawiązują ogólnie do pojęcia rozwoju psychospołecznego u Eriksona. Jednak w zasadzie zajmują się głównie samokontrolą w różnych jej przejawach. Samokontrola jest traktowana podobnie jak ma to miejsce np. w ogólnej teorii przestępstwa Gottfredsona i Hirschi'ego jako synonim dobrego przystosowania. Oznacza w istocie zdolność dostosowania się do wymagań społecznych oraz zdolność autoprotekcyjną.
- Autorzy wymieniają trzy grupy wskaźników dojrzałości psychospołecznej – **odpowiedzialność** (*responsibility*) – zaufanie do siebie (poczucie kontroli wewnętrznej i zdolność podejmowania decyzji bez szczególnego zdawania się na innych), tożsamość (pozytywna samoocena, świadomość siebie i własnych celów życiowych), orientacja na pracę (gotowość do podejmowania starań), **perspektywa** (*perspective*) – orientacja na przyszłość czyli odległa perspektywa czasowa działań oraz przyjmowanie perspektywy innych ludzi (liczenie się z ludźmi) i **powściąg** (*temperance*) – kontrola nad impulsami i tłumienie agresji.
- Dojrzałość psychospołeczna jest osiągnięta we wczesnej dorosłości ok. 25 roku życia a poprzedza ją okres swoistego rozhamowania w adolescencji. Taki wniosek płynie z badań Steinberga nad podejmowaniem ryzyka w obecności rówieśników interpretowanych w kontekście zróżnicowanego tempa dojrzewania różnych obszarów kory mózgu (obszary odpowiedzialne za tzw. funkcje wykonawcze dojrzewają najpóźniej).

Resiliencja indywidualna jako fuzja odporności i mądrości

- Myślenie o resiliencji jako kategorii meta-zasobowej, czyli zbiorze powiązanych kompetencji wyznaczających zdolność pozytywnej adaptacji można wyprowadzić z wielu teorii obecnych w literaturze przedmiotu.
- Dyspozycja do efektywnego konfrontowania się z trudną materią życia i radzenia sobie z przeciwnościami losu jest czymś realnym. Wskazuje na to występowanie wielu spójnych konstruktów psychologicznych, które opisują różne aspekty odporności i mądrości człowieka. Taka dyspozycja niewątpliwie ma tło biologiczne. Jednak przede wszystkim należy zwrócić uwagę na jej aspekt rozwojowy. Jest ona produktem prawidłowego rozwoju i skutecznego uczenia się pod wpływem stymulacji ze strony środowiska społecznego oraz aktywności własnej jednostki.

- Pożądaną aktywnością podmiotową w cyklu życia jest radzenie sobie z problemami i obciążeniami typowymi dla poszczególnych faz rozwoju (zadaniami rozwojowymi) oraz ze specyficznymi i niepowtarzalnymi trudnościami uwarunkowanymi sytuacyjnie. Udane (skuteczne) mierzenie się z obciążeniami bywa określane jako zaszczepianie (*inoculation*) lub utwardzanie (*steeling*).
- Procesy tego rodzaju prowadzą do wytworzenia dwóch kluczowych meta-zasobów adaptacyjnych – *odporności* (gdy człowiek uczy się znosić obciążenia i utrzymywać aktywność w obliczu trudności) oraz *mądrości* (gdy człowiek uczy się antycypować zdarzenia, dostrzegać ich źródła i konsekwencje oraz kierować własną aktywność na cele konstruktywne z różnych perspektyw).

- Odporność przejawia się na różne sposoby. Można ją dostrzec w tolerowaniu stresu i wysiłku, w kontrolowaniu własnych emocji, w odraczaniu gratyfikacji, nieuleganiu pokusom wewnętrznym oraz naciskom i manipulacjom społecznym. Wiele z tych przejawów odporności można powiązać z nieco zapomnianym w psychologii i pedagogice pojęciem *charakteru*. W najszerszym ujęciu odporność można określić jako nieuleganie zaburzeniom pod wpływem ekspozycji na czynniki ryzyka, czyli proces skutecznego opierania się wszystkiemu co szkodliwe lub zakłócające procesy samoregulacji (w dużej mierze owo opieranie się ma charakter automatyczny, więc zwykle nie musimy deliberować nad tym co może nam zaszkodzić, nasz umysł to wie i generuje odpowiedź na zagrożenie, zanim proces ten ubierzemy w słowa).
- Masten (2015) uważa, że resilience należy rozumieć jako odporność, adaptację i przetrwanie systemu w obliczu zakłóceń jego funkcji, co oznacza odniesienie do procesów przywracania naruszonej równowagi funkcjonalnej lub niekiedy procesów udanej transformacji do nowego stabilnego stanu funkcjonalnego.

- Pojmowanie resiliencji wyłącznie jako odporności lub procesu odpornościowego jest zbyt wąskie.
- Odporność niewątpliwie sprzyja pozytywnej adaptacji, lecz nie może zagwarantować jej osiągnięcia.
- Poza tym bardzo wysoka odporność na stres (nieuleganie deterioracji emocjonalnej) oraz na nacisk społeczny (nonkonformizm) charakteryzuje psychopatię a niekiedy również zaburzenia antysocjalne. Trudno te właściwości uznać za przejawy *resilience*.
- Wydaje się poza tym, że granicę adaptacyjnej funkcji odporności wyznacza jej reaktywny i formalny charakter.
- Dobrze przystosowanie wymaga również antycypacji i działania proaktywnego oraz – co szczególnie istotne – godzenia różnych perspektyw regulacyjnych, w tym perspektywy własnej, innych ludzi, społeczności i kultury.
- Dlatego właśnie w kontekście resiliencji mądrość wydaje się koniecznym dopełnieniem odporności.

- Hollnagel i Woods twierdzą, że proces prowadzący do resiliencji toczy się w wyniku interakcji między środowiskiem a systemem obdarzonym zdolnością uczenia się i korygowania własnych funkcji.
- Ma on trzy fundamenty: **wiedza** (wyznaczająca zdolność antycypacji zdarzeń), **kompetencja** (wyznaczająca zdolność skupiania uwagi na istotnych elementach sytuacji) oraz **zasoby** (wyznaczające zdolność systemu do reagowania na zmiany sytuacji).
- W psychologicznym aspekcie resiliencja polega na pozyskiwaniu, korygowaniu i używaniu wiedzy, kompetencji i zasobów, które każdorazowo pozwalają określić: (1) czego można się spodziewać, (2) na co zwrócić szczególną uwagę oraz (3) jaki sposób postępowania wybrać jako właściwy.

- Bluck i Glück (2005) wyodrębniają pięć kluczowych przejawów mądrości: (1) zbalansowanie skryzalizowanego i płynnego aspektu inteligencji; (2) zdolność i skłonność do głębszego rozumienia złożonych zjawisk w miejsce ich powierzchownego oglądu; (3) refleksyjna postawa (uwolnienie oceny zjawisk od niekontrolowanego wpływu emocji); (4) wysoki poziom zainteresowania innymi i zdolność przyjmowania ich perspektywy; (5) posiadanie i rozwijanie umiejętności rozwiązywania realnych problemów życia własnego i innych ludzi.
- Glück i Bluck (2007) zaproponowali model rozwoju mądrości, w którym wymienili cztery rodzaje doświadczeń kluczowych w tym procesie. Nazwali je akronimem *MORE* (od pojęć: *mastery, openness, reflection i empathy/emotion regulation*), co oznacza, że aby mogła rozwijać się mądrość człowieka musi on mieć wielokrotne okazje doświadczenia w różnych kontekstach stanów własnego sprawstwa, zaciekawienia światem, myślenia o rozwiązywaniu problemów, doświadczania szerokiej gamy emocji.

- Określenie odporności i mądrości jako dwóch niezbędnych filarów zdolności do pozytywnej adaptacji (resiliencji) implikuje zajęcie się również relacją między tymi meta-komponentami.
- Mamy do czynienia z relacją wzajemną – odporność jest warunkiem mądrości a mądrość jest warunkiem skutecznego chronienia i wzmocnienia odporności.
- Odporność i mądrość można rozumieć jako efektywność funkcjonowania dwóch aktywnych, współdziałających i rozwijających się pod wpływem własnej aktywności podsystemów zabezpieczeń *osoby – otwartego systemu*, filtrujących oddziaływania wzajemne tego systemu i otoczenia, wrażliwych na zmiany zachodzące w samym systemie, w otoczeniu i relacjach między nimi oraz antycypujących te zmiany.
- W mądrości zawiera się ponadto zdolność projektowania i kontroli realizacji zmian w oparciu o uwewnętrznione standardy – wartości i normy.
- Odporność i mądrość są więc w gruncie rzeczy ogólnymi kategoriami mieszczącymi rozmaite instrumenty adaptacji. Dlatego odniesienia do tych kategorii znajdziemy prawdopodobnie w większości teorii psychologicznych wyjaśniających zachowania i rozwój człowieka, choć nie zawsze są one wyrażone wprost.

Główne konstrukty określające istotę resiliencji- cechy

cd.

Inne konstrukty teoretyczne powiązane treściowo z powyższymi

Salutogeneza i poczucie koherencji (Antonovsky, 2005, 1997)
Five Cs - Pozytywny Rozwój Młodzieży (Lerner, 2009)
Selekcja-Optymalizacja-Kompensacja (Lerner, Freund, De Stefanis, Habermas, 2001)
Kontrola ego i elastyczność ego (Block, 2002)
Dojrzałość psychospołeczna (Cauffman i Steinberg, 2000; Keeler i Kaiser, 2010)
Kompetencja emancypacyjna (Czerepaniak-Walczak, 2006, 1995)
Adaptacja twórcza (Obuchowski, 1985)
Asertywność (Sęk, 1988; Poprawa, 1988)
Poczucie skuteczności własnej (Bandura, 1982, 1977; Schwarzer, red. 2014)
Umiejętności życiowe (Aldinger i Whitman, 2005)
Coping skoncentrowany na emocjach i na problemie (Lazarus i Folkman, 1984)
Proaktywność i proaktywny coping (Schwarzer i Taubert, 2002, 1999)
Koncepcja stresu i zaradności (Ratajczak, 2002)
Orientacje: ofensywna i defensywna (Doliński, 1993)
Orientacje: transgresyjna i obronna (Kozielecki, 1987)
Orientacje: tranzytywna i moratoryjna (Reinders i Butz, 2001)
Charakter (Peterson i Seligman, 2004)
Twardość (Kobasa, Maddi i Kahn, 1982)
Prężność (Ogińska-Bulik i Juczyński, 2011)
Uważność (Kabat-Zinn, 1990; Vago i Silbersweig, 2012)
Kapitał psychologiczny (Luthans, Luthans i Luthans, 2004)
Podmiotowość (Jarymowicz, 2009)
Kompetencja biograficzna (Pietrasiniński, 1987)
Eudajmoniczne modele dobrostanu (Ryff, 1995; Seligman, 2002; Deci i Ryan, 2000)
Modele konstruowania życia (Guichard, 2009, 2005; Duarte, 2009; Di Fabio, 2014)

Z badań nad resilience cechą

- Siła ego, troska o siebie, myślenie krytyczne i kompetencja emocjonalna okazały się cechami wzajemnie skorelowanymi.
- W wyniku analiz czynnikowych powstała miara zbudowana z 17 itemów, ujawniająca strukturę 3 ukośnych czynników z jednym czynnikiem nadrzędnym. Czynniki te nazwano: (1) pozytywną koncepcją własnej osoby, (2) zdolnością samokontroli oraz (3) kompetencją w relacjach z ludźmi.
- Dotychczasowe badania z użyciem tej skali pozwalają uznać, że indywidualna resilience tworzy się w warunkach wysokiej funkcjonalności wychowawczej rodziny generacyjnej a sama prowadzi do ujawniania przez jednostkę resilientnego funkcjonowania w realiach szkoły (niższy poziom stresu szkolnego, wyższe osiągnięcia szkolne i asertywne zachowania w szkole) oraz w warunkach pracy zawodowej (resilencja prowadzi do uzyskiwania większego wsparcia w środowisku pracy i gratyfikacji potrzeb w środowisku pracy oraz wysokiego poziomu poczucia koherencji, które to czynniki prowadzą do zmniejszenia stresu zawodowego i w rezultacie redukują nasilenie objawów wypalenia. Resilencja koreluje z cechami wielkiej piątki ujemnie z neurotycznością, dodatnio z ekstrawersją, sumiennością, ugodowością i otwartością. Resilencja koreluje ujemnie ze wszystkimi podskalami i wynikiem ogólnym kwestionariusza kryzysu w wartościowaniu Olesia. Poza tym koreluje dodatnio z innymi miarami resilience np. Skalą prężności Ogińskiej-Bulik i Juczyńskiego. Badania z wykorzystaniem skali COPE wykazały, że resilience dodatnio koreluje ze stosowaniem form copingu ukierunkowanego na przekształcenie niekorzystnej sytuacji. Wykryto ujemne korelacje resilience-cechy z używaniem substancji psychoaktywnych przez młodzież.
- Resilencja-cecha jest zatem czynnikiem sprzyjającym zdrowiu i prawidłowemu rozwojowi a spektrum oddziaływania w tym zakresie jest szerokie obejmując nie tylko ochronę przed stresem i jego skutkami ale również ochronę przed problemami natury socjalizacyjnej.

Podsumowanie

- Istnieje wiele teorii przydatnych do konstruowania profilaktyki.
- Wiele koncepcji charakteryzuje wycinkowość, która ogranicza ich wartość.
- Istnieje jednak wiele koncepcji integrujących rozproszone wątki w funkcjonalne całości.
- Niektóre koncepcje operują głównie konstruktem ryzyka, wskazując ścieżki prowadzące do wystąpienia problemów.
- Niektóre teorie uwzględniają konstrukty protekcji lub promowania dobrostanu, wskazując możliwości redukcji lub równoważenia wpływu czynników ryzyka.
- Niektóre koncepcje skupione są na znaczeniu czynników meta-zasobowych w procesach regulacji i samoregulacji prowadzących do resiliencji i pozytywnego ukierunkowania rozwoju.
- Nie opracowano dotąd teorii, które w sposób zadowalający ujawniałyby wszystkie cechy oczekiwane od nowoczesnej teorii (integracyjność, sekwencyjność, interakcyjność, rozwojowość, systemowość).